

ЕПІГРАФІЯ ГАМАНЦЯ, ГІПОТЕТИЧНО НАЛЕЖНОГО УГОРСЬКОМУ КОРОЛЮ ІШТВАНУ I (СВЯТОМУ)

Василь В. Німчук

Гаманець Святого Іштвана¹

Тексти, вишиті на тканинах, в епіграфії трапляються порівняно рідко, тому що матеріал для письма специфічний, нанесення їх вимагає копіткої праці.

До того ж через тривале використання речей вишите зношується, руйнується, та й самі речі старіють, їх непросто зберігати. І зміст вишитого не має, як правило, юридичної вартості, тому відповідними предметами часто не надто дорожать.

Дуже давні речі із тканого матеріалу надто рідко доходять до наших часів. Їх цілими або фрагменти з них знаходять переважно в людських похованнях.

Речей, гаптованих у добу середньовіччя, збереглося дуже мало, тому “гаманець Святого Іштвана”, без огляду на конкретний час його вишивання й місце створення, належить до важливих пам’яток культури і мови. На цю пам’ятку ми натрапили випадково: гортаючи ілюстровану історію Угорщини найдавнішої доби, звернули увагу на зображення торбинки з вишитим кириличним текстом, який відразу зацікавив нас деякими мовними особливостями. Розшуки наукової літе-

¹ <<http://mek.niif.hu/00900/00941/html/doc/c200763.htm>>

ратури про цей гаманець не увінчалися великим успіхом. Праць лінгвістів про епіграфію пам'ятки не знайдено жодних.

У книзі *A magyar nemzet története* наведено фотокопію гаманця з епіграфемами і подано коментар під нею: “Szent István állítólagos erszénye a kapucinusok bécsi templomában. Görög jellegű glagolita betűs felirata a zsoldárokból vett idézeteket tartalmaz” [“Здогадний гаманець Святого Стефана у віденській церкві капуцинів. Його напис буквами грецького характеру глаголицею містить цитати, взяті із псалмів”] (Marczali 1895: 255). Щодо змісту цитат, автор мав рацію, але про алфавіт його хтось інформував неправильно, бо напис явно кириличний.

Найповніші відомості про досліджуваний гаманець дав Бела Чобор у праці *Egyházi emlékek*, надрукованій у книзі *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon [Церковні пам'ятки; Історичні пам'ятки Угорщини на загальнодержавній виставці 1896 року]* (Czobor 1897: 54–55).

Автор подав фотокопії обох боків (половин) старовинної речі – спереду і ззаду (див. ілюстрацію вище). Перша (умовно) частина вважається давнішою – XI ст. Червоне шовкове полотно настільки покрите золотистими нитками, що червоний колір тла ледь помітний. У центрі цього боку гаманця зображений на низькому троні Спаситель, який правою рукою благословляє, а в лівій руці тримає згорток. Ім'я Спасителя вишито грецькими буквами скорочено. Рамка навколо постаті Христа має форму грецького хреста. Нині ця рамка, як і інші рамки навколо фігур, покрита справжніми перлами. Дослідник зазначає, що під і над постаттю Спасителя вигаптовано по одному зображенню шестикрилих ангелів-Серафимів, коло яких виступають залишки букв їхніх імен. Праворуч від Христа вигаптовано постать пророка Ісайї, ліворуч – святого Миколая. Обидва зображення пошкоджено (від них відрізано шматочки під час “модернізації” (коли? – В.Н.). На полях між описаними зображеннями вигаптовано чотирьох ангелів, які стоять навколішки. Вони символізують чотирьох євангелистів (до такої думки спонукають подібні до розгорнутих сувоїв і книжок підняті догори в їхніх руках речі). Усі німби постатей, навколишні рамки та [коштовні] камені оздоблено рядами перлів. Біля ангелів та святих видно окремі літери, за якими можна встановити імена архангелів Гавриїла та Рафаїла та вище згаданих святих.

Б. Чобор наголошує, що зовсім інший характер має друга половина гаманця, виготовлена також із червоного шовку. На ній бачимо золотом вишиті рамку та хрест, поля якого заповнені світлими та жовтуватозеленими стібками. Вишитий тут текст дослідник визначив як старослов'янський і адекватно переклав його. Два рядки старослов'янського тексту на нижньому краю полотна автор правильно ідентифікує як уривок (вірш) із 66 псалма.

Б. Чобор не сумнівається, що описаний гаманець первісно був більший, мав іншу форму і зазнав багаторазових змін.

За виглядом полотна задня (перша) частина його набула сучасного вигляду в XII ст.: із вишукано вишитих в XI ст. зображень (фігур) частину відрізано, тканину покрито рядами перлів і каменями, коло входу (отвору) пристосовано позолочено-срібну оправу, на кінець якої підвішено незграбну кульку димчастого топазу. Додана до переднього (лицевого) боку золота обшивка (позумент) та бахрома, що обвиває гаманець, – є найновішими (з'явилися недавно).

Дослідник підсумовує, що, незважаючи на всі ці зміни, гаманець із художньо виготовленими на полотні зображеннями відноситься до епохи короля Святого Іштвана, однак тканина (полотно) із старослов'янським написом – принаймні на одне століття пізніша.

Про місце зберігання гаманця Святого Іштвана Б. Чобор не згадує. В інтернетському матеріалі *Művészettörténet – 9. hét – A népvándorlaskori – és karoling művészet: IX. A népvándorlaskori művészet és a karolingok művészete. A preromán művészet*,² між іншим, зазначено, що гаманець Святого Іштвана зберігається в *Kunstkammer-i* у Відні. Автор матеріалу твердить, що хтось (прізвища не названо) із фахівців-палеографів уважає, що в написі – букви болгарського характеру.

Шкода, що Б. Чобор та інші дослідники не називають розмірів описуваної речі, а залежно від її габаритів можна б більш-менш впевнено міркувати про призначення пам'ятки (зберігання дрібних предметів – металевих грошей, ключів, печаті, коштовностей, гребінця тощо; книжок відповідного розміру). Доцільно було б уточнити місце нинішнього зберігання пам'ятки, з'ясувати, з одного чи з різних полотен виготовлено гаманець. Це важливо для визначення віку обох частин капшука.

² <www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/ttkuj/9het/muvtori/muvtori9.html>

Про час появи гаманців (мошонок, капшуків) як спеціального побутового предмета в літературі натрапляємо на різні, іноді – суперечливі, думки. Дехто твердить,³ ніби гаманець з'явився в Європі в XII ст. за часів хрестових походів. Та, напевно, рацію мають ті автори, які пишуть, що роль гаманців уже в асирійців та вавилонян виконували спеціальні поясні мішочки з полотна. Давні греки прив'язували мішочки до пояса хітона й вживали для носіння монет. Римляни вперше для гаманця стали використовувати шкіру.⁴ У давнину гаманці мали вигляд мішочка, що вгорі стягувався шнуром чи мотузком і прив'язувався, як правило, до пояса. Мабуть, помилковим є твердження, ніби мода на гаптування на гаманцях прийшла в XIII ст. зі Сходу.⁵ Про те, як затягувався на шнурок (мотузок) отвір “гаманця Святого Іштвана”, в описах не зазначено.⁶

Нам не вдалося знайти якихось конкретних лінгвістичних розвідок про особливості мови вигаптованих текстів на “гаманці Святого Іштвана”. А вони цікаві як із погляду історії мови, так і з погляду хронологізації пам'ятки та визначення її походження. Угорські дослідники, вочевидь, консультувалися як у знавців старослов'янської мови (Б. Чобор), так і в аматорів (Г. Марцалі).

На опублікованих фотографіях текстів біля зображень не видно, крім першої частини епіграфіми біля голови Вседержителя – Іс. Якби вдалося прочитати всі гаптовані тексти біля зображень святих та ангелів, може, прояснилося б походження цієї частини гаманця.

На фотокопії тієї частини пам'ятки, де вигаптовано хрест, відносно добре читається старослов'янський текст, особливо чітко – у вміщеній як ілюстрація в праці Г. Марцалі.

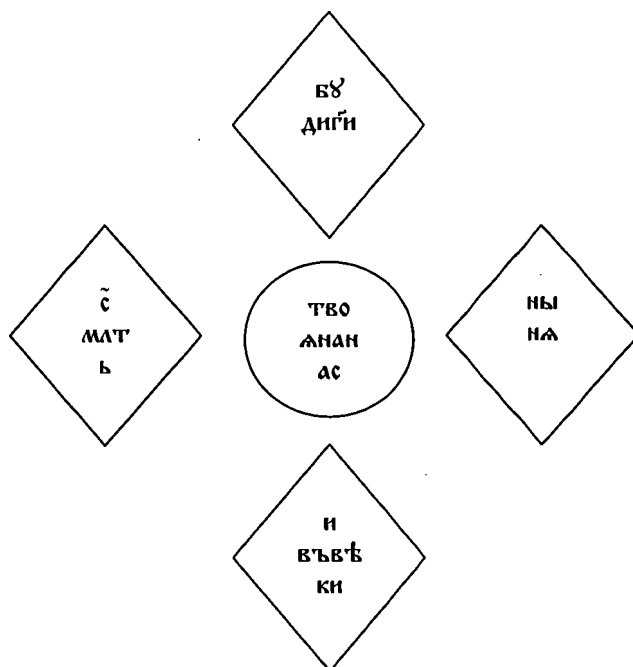
³ *Чоловічі портмоне і жіночі гаманці – історія.* <<http://ukrarticles.pp.ua/tovary/9370-muzhskie-portmone-i-zhenske-koshelki-istoriya.html>>

⁴ *Кошелек. История изобретения: История создания кошелька.* <<http://pro-business.kz/istorija-izobretenija/koshelyok.html>>

⁵ *Мир вещей.* Москва, 2005, 387.

⁶ Між іншим у старовину гаманці шнурком прив'язувано до пояса. Злодії крали такі мошонки, відрізаючи їх від пояса (пор. *мошноръзець* пра(е)сисор marsupii – Лексикон: 468).

У чотирьох “ромбах” на кінцях хреста та в центрі його вишито:

Читання напису в хресті в такому порядку: нагорі – ліворуч (від читача) – центр – праворуч (від читача) – внизу дає текст: **БУДИ ГІ МЛТЬ ТВОА НА НАС НЫНА И ВЪ ВѢКИ.**

Джерела цього тексту чи, власне, повного відповідника його не виявлено. Він починається так, як 22 вірш 32-го псалма. Пор. у східнослов'янському Псалтирі кінця XI – початку XII ст., що зберігається в монастирі св. Катерини на Синаї: **БОУДИ ГІ МЛТЬ ТВОА НА НАСЪ АКО ЖЕ ОУПЪВАХОМЪ НА ТА** (Psalter: 16), у давньоболгарському болонському Псалтирі XIII ст.: **БОУДИ ГІ МЛТЬ ТВОА НА НАСЪ АКО ЖЕ ОУПЪВАХОМЪ НА ТА** (БП: 99).

Цей вірш 32-го псалма входить до “Славословія великого” утрені греко-візантійського обряду (Молитвословь: 74). Мабуть, вірш псалма в пам’ятці, за браком місця, скорочено, модифіковано й закінчено виразами із звичайного (молитовного) славословія, пор.: Слава

Отцу, и Сыну, и Святому Духу, и нынѣ, и присно, и во вѣки вѣковъ (там же, 8, 9, 34, 39, 41 та ін.).

Під зображенням хреста внизу в два рядки вишито текст першого вірша 66 псалма:

Ѣе Ѹщедри ны и бѣгослови ны и
просвѣти лице своє на ны и [п]омлѣ н[ы].

Пор. у *Псалтирі* кінця XI – початку XII ст., східнослов'янського походження, що зберігається в Синайському монастирі св. Катерини: **Ѣе оуцедри ны и бѣгослови ны просвѣти лице своє на ны и помилоуи ны** (Psalter: 54), у *Болонському псалтирі* XIII ст.: **Ѣе оуцедри ны и блѣви ны просвѣти лице своє на ны и помилоуи ны** (БП: 210).

Зазначене псалтирне звертання до Бога було добре знане активним християнам східного обряду, що відвідували недільні Літургії: першим віршем 66-го псалма починався (і починається нині) другий воскресний антифон.

Епіграфема досліджуваної пам'ятки вигаптовані кирилицею уставним “письмом”. Обмеженість місць для тексту зумовили лігатурні поєднання букв у цитаті із 66 псалма: **а** та **г** у слові **бѣгослови** (перший рядок), **л** і **и** у лексемці **лице**, **а** та **н** у поєднанні прийменника **на** і форми знахідного відмінка множини особового займенника першої особи – **на ны** (другий рядок).

Через брак місця пропущено букви в останніх двох словах у кінці другого рядка: **и омлѣ н** замість **и помилѣи ны** (“зайву” букву **и** у кінці першого рядка можна трактувати як виносну над **ѣ** в [п]ом[н]-лѣи?). Не виключено, що кінцевий **ѣ** у слові не написано через те, що в гаптувальниці він мав послаблену вимову. Варто зауважити, що кінцевий **ѣ** занепав (щоправда, у формах прикметників чоловічого роду однини) не тільки в говорах північного наріччя української мови, але й у деяких говірках південно-західного наріччя на північ від Дністра (Атлас: карта № 16). Невідомо, чи літеру **ы** в кінці другого рядка не було вигаптовано за браком місця, чи її відрізано під час якоїсь процедури з полотнищем. На фотокопії з початкової букви **п** другого рядка (із словоформи **просвѣти**) видно тільки лівий вертикальний елемент. Може, тут лігатура **п** та **р**, яку не видно на фотокопії?

Обрізані вигаптовані зображення на першій половині гаманця і, можливо, обрізані букви на другій половині пам'ятки наштовхують на думку, що гаманець первісно мав прямокутну форму.

Відсутність кінцевого ъ у займенниковій словоформі **нас** в епіграфемі центру (кблі) хреста пояснюється не браком місця для гаптування, а іншою причиною: ймовірно, – занепадом у мовленні гаптувальниці (гартувальника) слабких редукованих голосних уже не було.

Напевне, не стільки економією місця, скільки поширенням графеми **є** на місці **к** пояснюється написання її у словоформі **своє** після **о** (другий рядок). Буква **є** широка замість **к** трапляється вже в *Остромировому Євангелії* 1056–1057 р., *Мстиславовому Євангелії* кінця XI – початку XII ст., *Галицькому Євангелії* 1144 р. Дуже поширюється з кінця XIII ст. (Соболевский 1908: 50; Карский 1979: 185).

Буква **ѣ** (первісно в'язь **о** та **ү** над ним) у найдавніших кириличних пам'ятках виступає насамперед у кінці рядків для заощадження місця (чи через брак місця для **ү** в диграфі **оү**), але трапляється й на початку й усередині слів, наприклад, у *Савиній книзі* (Євангелії) XI ст. (Карский 1979: 199).

У досліджуваній пам'ятці на позначення відповідного голосного вжито тільки **ѣ** (три рази). Його маємо всередині лексеми – **бѣди** (верхній “ромб” хреста), на початку слова – **ѣцедри** (другий рядок першого вірша 66 псалма). Написання такої літери в кінці другого рядка – [п]ом[и]лѣ[и] ны – можна трактувати браком місця або пояснювати як звичний знак для людини, яка гаптувала. У східнослов'янських пам'ятках юси малий і великий зникли до середини XII ст. (Щепкин 1967: 114). Літера **ѣ**, яку в найдавніших слов'янських пам'ятках звичайно писали в межах рядка (Карский 1979: 205), не виходить мачтою за верхній його рівень, а поперечна лінія лежить нижче цього рівня (Щепкин 1967: 112). В XII ст. у букви мачта трошечки підіймається над верхній рівень рядка, а коромисло літери пишеться на цьому рівні або близько до нього (цей тип представлений і в *Ізборнику Святослава* 1073 р.) (там же). Такий вигляд **ѣ** має і в досліджуваній пам'ятці: **вѣ** **вѣ**ки (нижній “ромб” хреста), **просвѣ**ти (другий рядок першого вірша 66 псалма).

В епіграфії гаманця немає **ж**; на його місці – **ѣ**: **бѣди** (верхній “ромб” хреста), свідчення того, що в мовленні гаптувальниці (гартувальника) праслов'янський носовий голосний **ѣ** перейшов у звук чис-

того творення. Такий континуант **o* > *u* із народів, які користувалися кирилицею, представлений у східних слов'ян та сербів.

Уживання **ѡ** замість **ѡ**, притаманне східнослов'янським пам'яткам, засвідчене в формі присвійного займенника жіночого роду (н.од.) – **тѡѡ** (у центрі хреста).

Буква “єри” в пам'ятці вишита в двох варіантах – **ы** (тричі): **ныѡѡ** (правий “ромб” хреста), **ны** “нас” (1-й і 2-й рядки 1-го вірша 66 псалма) та **ы** (один раз): **ны** “нас” (1-й рядок 1-го вірша 66 псалма).

У найдавніших слов'янських кириличних текстах переважає написання **ы**, але нерідко використовується також **ы**. Така ж картина спостерігається і в східнослов'янських пам'ятках XI ст. та XII ст. (Карський 1979: 204). На місці етимологічного **ы** в досліджуваній пам'ятці після задньоязикового **к** засвідчується **и**: **въ вѣки** (нижній “ромб” хреста). Явище переходу **кы, гы, хы** > **ки, ги, хи** притаманне давнім східнослов'янським мовам. Найраніше воно засвідчується в пам'ятках давньоукраїнського походження – з кінця першої чверті XII ст. (Жовтобрюх 1979: 249; Шевельов 2002: 299–301).

Накреслення літер **и, н, р, ц, џ** зовсім уписуються в уставний шрифт XI–XII ст., але буква **ѡ**, яка в текстах досліджуваної пам'ятки вжита 6 разів, має характерну особливість – усередині її вигаптовано скісну риску, що йде згори справа донизу зліва, кінцями торкаючись до овалу графемі (у словоформах: **тѡѡ, бѡгослови, просвѣти, своє, [п]ѡмѡ[и]**). Літери **ѡ**, всередині оздоблені одною чи двома рисками (скісними, прямими, хвилястими, зигзагоподібними тощо, які йдуть справа вниз наліво або зліва вниз направо) трапляються в давніх східнослов'янських рукописних книгах у заголовках, наприклад у *новгородській Мінеї* 1096 р. (Карський 1979: 377), *Апокаліпсисі* XII ст. (там же, 379), у давньоукраїнській епіграфії – написі XII ст. у Софії Київській (Высоцкий 1976: 54, таблиця XLVII) та графіто 1150 р. у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври (Высоцкий 1985: 67, таблиця XXXIII). Пор. також широке **ѡ** з перпендикулярною рисою всередині в *Галицькому Євангелії* 1144 р., вжите в пам'ятці 147 разів (Карський 1979: 149, знімок с. 386).

Гадаємо, є підстави говорити, що вигаптовані старослов'янські тексти на гаманці належать до давньоукраїнської редакції, і вишиті вони не раніше початку або середини XII ст. і не пізніше XIII ст.

Нічого певного не можемо сказати про час гаптування постатей й епіграфем біля них. Конче бажано обстежити пам'ятку *de visu*, з'ясувати однакові чи різні шовкові полотнища та матеріал для вишивання обох частин гаманця.

Гаптували різні речі по всій Європі, в тому числі й у Київській Русі. Є відомості про те, що донька великого київського князя Всеволода Анна (Янка) (померла в 1110 або 1112 р.), яка була ігуменею заснованого її батьком Андріївського монастиря в Києві, організувала в 90-х роках XI ст. школу, де дівчат навчали письма, співу та вишивання (Карамзин 1991: 249; Котляр 2003: 90). Дещо збереглося з цих часів: шапка новгородського єпископа Никити (помер 1108 р.) з нашитими хрестами та ангелами й словами під ними *хѣровимъ, сѣраѡим* (знайдено в могилі в 1550 р., реставровано) (Орлов ^{1952: 18–19}). Шматок тканини, на якій збереглася частина вигаптованої постаті й вишитого старослов'янського тексту, виявлено в могилі половецького хана, яку датують XIII ст. (Німчук 1989).

Пам'ятаючи про активні відносини київських князів та, особливо, галицько-волинських володарів із угорськими королями, в тому числі й про шлюби королів із дочками князів (Font 2005), допускаємо, що з українських земель до Угорщини потрапив і "гаманець Святого Іштвана" – тепер справедливо угорська історична реліквія, а для нас – пам'ятка української мови й мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

- Атлас – *Атлас української мови, т. 2: Волинь, Наддніпрянщина, Закарпаття та суміжні землі*. Київ: Наукова думка, 1988.
- БП – *Болонски Псалтир: Български книжовен паметник от XIII век*. Фототипно издание с увод и бележки от И. Дуйчев. София: БАН, 1968.
- Высоцкий, С.А. 1976, *Средневековые надписи Софии Киевской: По материалам граффити XI–XVII вв.* Київ: Наукова думка.
- Высоцкий, С.А. 1985, *Киевские граффити XI–XVII вв.* Київ: Наукова думка.
- Жовтобрюх, М.А. 1979, Фонетика. В кн.: Жовтобрюх, М.А. – Русанівський, В.М. – Скляренко, В.Г. (ред.), *Історія української мови: Фонетика*. Київ: Наукова думка.
- Карамзин, Н.М. 1991, *История Государства Российского в 12-и томах, т. II–III*. Москва: Наука.
- Карский, Е.Ф. 1979, *Славянская кирилловская палеография*. Москва: Наука.

- Котляр, М.Ф. 2003, Анна Всеволодівна. В кн.: Смолій, В.А. (гол. ред.), *Енциклопедія історії України, т. 1. (А–В)*. Київ: Наукова думка.
- Лексикон – *Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського*. Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973.
- Молитвословъ – *Молитвословъ*. Київ: Изд. Української Православної Церкви, 1992.
- Німчук, В.В. 1989, Знахідка з Чингульської могили. *Наука і культура: Україна, вип. 23*. Київ, 280–284.
- Орлов, А.С. 1952, *Библиография русских надписей XI–XV вв.* Москва–Ленинград: АН СССР.
- Соболевский, А.И. 1908, *Славяно-русская палеография*. Санкт-Петербург, изд. 2-е.
- Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Переклад з англійської. Харків: Акта.
- Щепкин, В.Н. 1967, *Русская палеография*. Москва: Наука.
- Czobor, B. [1897], Egyházi emlékek. In: Czobor, B. (szerk.), *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon I.* Budapest–Bécs: Gerlach Márton és Társa, 51–70.
- Font, M. 2005, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. (= Szegedi középkortörténeti könyvtár 21.)
- Marczali, H. 1895, A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi, S. (szerk.), *A magyar nemzet története I.* Budapest: Athenaeum.
- Psalter – Altbauer, M. (ed.), *An Early Slavonic Psalter from Rus', vol. 1: Photoreproduction*. With the collaboration of H. G. Lunt. Cambridge: Harvard University Press, 1978. (Harvard Ukrainian Research Institute Sources and Documents S.)